

Aventures d'un impressor a Tarragona: Felip Mei i Antoni Agustín

JOAN F. ALCINA
Universitat Rovira i Virgili

1. Joan Felip Mei¹ i Antoni Agustín

Antoni Agustín podria haver tingut per primera vegada alguna notícia de Felip Mei (m. 1612) a través del seu amic Pere Joan Nunyes, qui als anys 70 vivia a Barcelona —i duia a terme escapades freqüents a la casa del bisbe Agustín, a Lleida, on potser ja l'any 1568 exercia de professor universitari.² Nunyes havia publicat llibres a la impremta que els Mei regentaven a València, de manera que forçosament havia de conèixer

¹ Sobre Felipe Mei segueixen essent fonamentals les pàgines que li dedica SERRANO MORALES, J. E., *Reseña histórica en forma de diccionario de las imprentas que han existido en Valencia*, València, Domènech, 1898-1899, 316-323; així com les notes de MARTÍ GRAJALES, F., *Ensayo de un Diccionario biográfico y bibliográfico de los poetas que florecieron en el reino de Valencia hasta el año 1700*, Madrid, Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos, 1927, 306 s., i l'entrada núm. 576, «Mey, Juan Felipe» de DELGADO CASADO, J., *Diccionario de impresores españoles (siglos XV-XVI)*, Madrid, Arco, 1996, amb altres referències bibliogràfiques. Indirectament és útil també HERNÁNDEZ ROYO, Pura, *La imprenta valenciana de la familia Mey-Huete en el siglo XVI: producción y tipografía*, tesi en microfita de la Universitat de València, Servei de Publicacions, 1995. Sobre Mei a Tarragona, cf. ARCO Y MOLINERO, Àngel del, *La imprenta en Tarragona*, Tarragona, José Pijoan, 1916, 126-252; SALVAT Y BOVÉ, J., *La imprenta en Tarragona, siglos XV-XVII*, Tarragona, Publicaciones del Ayuntamiento de Tarragona, 1977, 51-64; i VIRGILI I SAN ROMA, Josep-P., *Bibliografía Tarragonina a través de las seves imprentes*, Tarragona, Bibliòfils de Tarragona, 1990, 179-185.

² Cf. BARBEITO, P., *Pedro Juan Núñez, humanista valenciano*, València, Generalitat Valenciana, 2000, 55.

Felip. També és possible que Agustín el conogués a través del valencià Joan Baptista de Cardona, afincat a Roma, que podria haver recomanat a un valencià como Felip el mateix que faria més tard amb Pere Galès.

La primera vegada que Mei apareix a l'epistolari d'Agustín és en una carta del 8 de desembre de 1577 adreçada a Jerónimo Zurita (*Opera*, VII, 218),³ en la qual, després de referir-se al projecte d'impressió a Tarragona de la segona part dels *Anales* d'aquest, diu: «Aquí tengo un impresor moço, pero bien entendido, hijo de la viuda de Mey de Valencia, anda asentando su imprenta con poco caudal; ayúdale su madre, y su padrastró, y yo más de lo que otros harían». L'ajuda de Gerònima Galès i de Pedro de Huete devia ser econòmica i de material tipogràfic.

Agustín intenta traslladar un model italià (como el del seu amic humanista Laelius Taurellus, qui pretenia publicar els tresors de la biblioteca de Cosme de Mèdici —sobretot el *Digest*— i l'any 1547 feu anar a Florència un impressor de qualitat com l'holandès Lorenzo Torrentino, a fi que treballés directament al palau ducal dels Mèdici).

Felip Mei degué acceptar de bon grat la proposta d'Antoni Agustín. Sembla ser que, a la impremta de la seva mare i del seu padrastró, hi treballava incansablement i sense beneficis; o, com a mínim, d'això mateix es queixa al pròleg de la traducció de les *Metamorfosis* (1586). Sens dubte que la possibilitat d'independència i el prestigi d'Agustín el convenceren ràpidament. Per la seva part, Agustín procurà proporcionar-li feina des que arribà a Tarragona, ja fos encarregant-li obres pròpies seves o bé recomanant-lo als seus amics. És per això que l'any 1578 diu a P. Chacón que «Gerónimo Zurita imprime un chronico latino sacada de su historia Aragonesa y promete imprimir en Tarragona la otra parte de sus *Annales*»; i en aquesta mateixa carta es fa referència al projecte d'«imprimir los Nombres propios de los Digestos y otro de los concilios provinciales de Tarragona».⁴

2. El paper

A Lleida, Agustín hi havia fet venir el tipògraf d'Alcalá Pedro de Robles i hi havia fet construir un molí per la fabricació de paper:

³ *Antonii Augustini Archiepiscopi Tarraconensis Opera Omnia*, Lucae, Typis Josephi Rocchi, 1765-1774, 8 vols, editat per Gregori Mayans.

⁴ CARBONELL MANILS, J., *Epigrafia i numismàtica a l'epistolari d'Antonio Agustín (1551-1553)*, Bellaterra, 1992 [Tesi doctoral en microfita], 624.

Antonius Augustinus cum esset adhuc Episcopus Ilerdensis, Complutensem typographiam Ilerdam transtulit, et chartae faciendae pistrinum erexit. Idem etiam Tarracone typographiam suis sumptibus non inelegantem sustentavit.⁵

A Tarragona, en canvi, sembla que no hi fabricà el seu propi paper. De fet, a Centelles, a tocar de Tarragona, hi havia un molí paperer que depenia del capítol de la Catedral i que l'any 1576 regentava Juan de Laus.⁶ Tanmateix, Agustín es féu importar el paper, segons la famosa carta a Jerónimo Zurita (*Opera*, VII, 218) abans citada, del 8 de desembre de 1577:

Aquí tengo un impressor moço, pero bien entendido, hijo de la viuda de Mey de Valencia, anda assentando su emprenta [...] tenemos esperanza de papel de Barcelona y de Girona, que es como el del Peregrino de Génova.

El paper de Gènova era un dels més preuats d'Itàlia; fins el llibreter barceloní Jaume Cortey el venia d'importació, segons deduïm d'un document de 1583 en el qual es parla de «quadraginta raymarum papiri del pelegri civitatis Janue».⁷ Però també, tal com diu la carta d'Agustín, a diversos llocs hi ha fabricants de paper d'aquest nom. Josep M. Madurell localitza aquest paper, dit "del romeu" o "del pelegrí" en un document de 1557 del molí paperer de Jonqueres (en el terme de "St. Petri de Tarracia") i en un altre de 1598 del molí paperer de Montcada. I, efectivament, la major part dels llibres que Mei publica a Tarragona utilitzen paper amb la filigrana del pelegrí dins d'un oval que, en alguns casos, té una lletra sota. En d'altres exemplars impresos utilitza un paper amb una creu dins d'una "mandorla" acabada en punta. I altres vegades utilitza barrejadament en un mateix exemplar paper del pelegrí i paper de

⁵ CARDONA, Juan Baptista de, *De Regia* (ed. Toribio DEL CAMPILLO), Madrid, 1889, 188.

⁶ SÁNCHEZ REAL, J., «Molino Papelero en Tarragona», *Boletín Arqueológico*, 1973-74, 119-130 [p. 123].

⁷ MADURELL I MARIMÓN, J. M., *El paper a les terres catalanes. Contribució a la seva història*, I, Barcelona, Fundació Salvador Vives Casajuana, 1972, 226. Sobre l'exportació de paper italià, cf. SABBATTINI, R., «La manifattura cartaria in età moderna», dins CAVACIOCCII, S., (ed.), *Produzione e commercio della carta e del libro secc. XIII-XVIII*, Firenze, Le Monnier, 1992, 110. Aquest treball remet a CALEGARI, Manlio, *La manifattura genovese della carta (sec. XVI-XVIII)*, Gènova, Edizioni Culturali Internazionali, 1986.

la creu.⁸ De fet, un mateix molí paperer podia oferir barrejadament paper de diverses filigranes; és el cas del molí de Jonquieres que acabo de citar.⁹

El paper del pelegrí que utilitza Mei és de diferents tipus i pot aparèixer sense lletres o bé amb diverses lletres a la base de l'oval.¹⁰ És semblant al núm. 216 d'Oriol Valls i Subirà, que procedeix d'un manuscrit notarial de 1566.¹¹ Precisament, Oriol Valls posa com a testimoni d'aquesta filigrana un exemplar imprès per Mei del *Iuris Pontificii Epitome* (1587) de la Biblioteca del Monestir de Montserrat (filigrana núm. 226).¹² [cf. Il·lustració I]

⁸ Per exemple, al volum de la Biblioteca Nacional de Madrid (R-22.465) del *De nominibus propriis*, Tarraconae, ex officina Philippi Mey, 1579. També porta la filigrana de la creu l'exemplar del *De nominibus propriis* de la Biblioteca Nazionale Vittorio Emmanuele de Roma (13.4.I 39), tal com es veu al full del colofó. Amb tot, en un exemplar de la mateixa obra conservat a la Biblioteca de Catalunya (4-IV-22) utilitza paper amb la filigrana del pelegrí, visible a f. d1 (columnes 49-50) amb dues lletres a sota. És evident que, per a l'edició, barrejà paper dels dos tipus. A més, a l'exemplar del *De nominibus* del llegat Gramunt de la Biblioteca de l'Ajuntament de Tarragona, a les pàgines 406 i 414 hi apareix una filigrana de la "creu de terme", que recorda la que s'utilitzava en antics incunables de Tarragona (cf. SÁNCHEZ REAL, José, *El papel y su filigrana en los incunables Tarraconenses*, Tarragona, José Sánchez Real, 1980). L'exemplar del *Iuris Pontificii Epitome*, Tarraconae, apud Philippum Mey, 1587, de la Biblioteca Pública de Girona (A/6690) també utilitza al darrer full, sense paginació [749], la filigrana de la creu. En aquest exemplar hi apareixen també barrejadament filigranes del pelegrí i filigranes de la creu.

⁹ A l'esmentat contracte de 1557 s'hi pacta paper del pelegrí i de la mà, i s'hi contempla fins i tot que vagin barrejats. Vegeu també VALLS I SUBIRÀ, Oriol, *El Papel y sus filigranas en Catalunya*, vol. I, Amsterdam, The Paper Publications Society, 1970, 180-181.

¹⁰ Per exemple, apareix sense lletres en el paper de la portada del *De nominibus propriis* (1579) del llegat Gramunt. En canvi, a les pàgines 727-728 del *Iuris Pontificii Epitome* (1587) de la mateixa biblioteca s'hi llegeixen les lletres "AAO" a la base de l'oval, mentre que en altres casos hi apareix una "T", tal com després indicaré. La figura amb les lletres "AAO" porta barba i una mena d'elm d'alabarder, i és sensiblement diferent de la que Valls reproduceix amb la lletra "T".

¹¹ VALLS I SUBIRÀ, Oriol, *La Historia del papel en España*, vol. II, Madrid, Empresa Nacional de Celulosas, 1980, 233.

¹² La lletra de sota, una mena de "T" gairebé enganxada a l'oval, l'he vist també als folis h1-h4, de l'exemplar de la *Bibliotheca Manuscripta Graeca* de la Biblioteca de l'Escorial (56-VII-30), imprès l'any 1586 com una emissió a part de la resta.

3. Les dues marques de la meta del circ

A Tarragona, Felip Mei utilitza les següents marques d'impressor: el Pegàs encadenat (Vindel, núm. 347), la virtut amb llibre (Vindel, núm. 348) d'alguns exemplars dels *Diálogos* i la marca de la meta de las *Bibliothecae*. Aquesta darrera és tal vegada la més curiosa, de manera que val la pena que ens hi aturem. La marca de la meta del circ apareix per primera vegada a Lleida l'any 1570 [1571], a la portada de l'imprès *De Regno Libri III* de Juan Ginés de Sepúlveda (Jiménez Catalán, núm. 29) sortit de les premses de Pedro de Robles. Medeix 820 mm. d'altura i 570 mm. d'amplada, incloent-hi la llegenda en grec. Sepúlveda fou protegit per Agustín a Roma i, quan Sepúlveda morí —l'any 1573—, el seu secretari Sebastián de León passà al servei d'Agustín. La seva relació d'amistat era prou bona com perquè Agustín auspiciés aquesta edició lleidatana. El mateix Pedro de Robles i Juan de Villanueva tornaran a utilitzar aquesta marca l'any 1573, al *Libro de las Grandezas de Tarragona* de Pons d'Icart (Vindel, núm. 264) encarregat també per Antoni Agustín.

La sentència en grec és presa de la primera *Epístola als Corintis* (9,24) de Sant Pau.¹³ La competició a l'estadi era identificada amb la vida del cristià, una carrera per atènyer la palma de la victòria. És símbol de la virtut del cristià, en la seva carrera cap a la meta de Crist.

Quant a la figura, en els catàlegs és descrita gairebé sempre¹⁴ com “tres cons sobre un tamboret i tres petites esferes sobre els vèrtexs” (Jiménez Catalán, núm. 29) o “tres columnes sobre pòdium” (Bosch Cantallops, I, pàgina 110). En realitat, es tracta dels cons de les metes — fets de bronze daurat en temps de Claudi— de la *spina* del Circ Màxim

¹³ Ou(k oi)/date, o)/ti oi(e)n stadi% tre/xontej pa/ntej men tre/xousin, ei(=j de lamba/nei to brabei=on; ou(/tw tre/xete, i(na katala/bhte [=¿Que no ho sabeu que, els qui corren a l'estadi, prou que corren, però que només un s'emporta el premi? Doncs bé, correu talment, a fi que guanyeu el premi (trad. Fundació Bíblica Catalana, Ed. Alpha)].

¹⁴ Eulàlia Duran n'és una excepció: segueix ALBIÑANA, Juan Francisco i BOFARULL Y BROCA, Andrés de, *Tarragona Monumental*, Tarragona, Aris y Jurnet, 1849, 116, i l'identifica correctament, com tres senyals cònics o meta que es trobaven al final de la *spina* del circ. Vegeu-ho a la introducció de DURAN, Eulàlia, ed., *Lluís Ponç d'Icard i el "Llibre de les grandeses de Tarragona"*, Barcelona, Curial, 1984, 29. La meta del circ com a símbol moral també apareix a l'emblemàtica. Cf. VAENIUS, Otho, *Quinti Horatii Flacci Emblemata*, Antuerpiae, apud Philippum Lisaert, 1612 (facsimil de Madrid, Universidad Europea de Madrid-CEES, 1996), 37 i 213.

de Roma, tal com es presenten en gravats renaixentistes coetanis dissenyats per Onofrio Panvinio i realitzats pel gravador Etienne Du Pérac l'any 1566, malgrat que no es publicaren fins força després, *De ludis circensibus Libri II*, Venzia, G.B. Ciotti, 1600. Panvinio les reconstruí en base a monedes i a alguns baix relleus antics. La marca d'impressor amb la meta obeeix als gustos d'Agustín i del seu cercle d'antiquaris, fascinats per la Roma que s'estava desenterrant. Agustín i els antiquaris se sentien també fascinats pels gravats de Pirro Ligorio¹⁵ i de Panvinio, ambdós íntims amics d'Agustín, que reconstruíen aquell passat. La meta representava un emblema de lluita i victòria, i la sentència en grec de Sant Pau la convertia en un símbol de l'antiguitat cristianitzada. Tant els Robles com després els Mei tingueren una especial estima vers aquesta marca comercial de regust italià, marxamo de llibres de tendència humanística o sobre antiguitats.¹⁶ Així mateix, aquesta marca d'impressor també simbolitzava la seva relació amb Antoni Agustín, de manera que tant els Robles com Felip Mei intentaren recuperar-la.

Un segon moment en la utilització d'aquesta marca d'impressor es dona l'any 1587, quan Felip Mei la utilitza en les *Bibliothecae* publicades a Tarragona. Aparentment és una marca igual que la de Lleida; tanmateix, si es mira amb atenció —es veu fins i tot a la reproducció que fa Jiménez Catalán de la marca del llibre de Pons d'Icart—,¹⁷ s'hi palesen algunes diferències: l'ombregat del pedestal és una mica diferent (a la marca de Mei fins i tot hi manca una ombra a la base del pòdium, que sí és present a la marca dels Robles); i, sobretot, la inscripció dreta vertical "INA KATALABHTE" ocupa una extensió major a la marca lleidatana —

¹⁵ Sabem que Agustín coneixia els dibuixos de Pirro Ligorio sobre el Circ perquè els cita en els *Diálogos de medallas*, a les pàgines 131-132: «del Circo Máximo y de otros que havia en Roma non he visto medallas, solamente he visto ciertos debuxos de Pyrrho Ligori...». Sobre això, vegeu l'interessant comentari que en fa FERRARY, Jean-Louis, *Onofrio Panvinio et les Antiquités Romaines*, Roma, École Française de Rome, 1996, 38.

¹⁶ Com assenyala GOLDSCHMIDT, E. Peter, *The Printed Book of the Renaissance*, Amsterdam, Heusden, 1966, 78, cal no oblidar que les "marques d'impressor" eren símbols comercials. Més que pel seu caràcter estètic, interessaven per la seva relació amb un producte vendible. Així doncs, és probable que tant els Robles com els Mei volguessin posar en relació aquesta marca amb llibres humanístics d'una certa qualitat.

¹⁷ JIMÉNEZ CATALÁN, Manuel, *La imprenta en Lérida. Ensayo bibliográfico (1479-1917)*, Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs / Universitat de Lleida, 1997, 78.

arriba fins més de la meitat de mig pòdium, mentre que a la de Tarragona sobrepassa a penes el principi—; a la de Tarragona algunes lletres es toquen, mentre que a la de Lleida hi ha força espai entre elles. Finalment, la sigma del fragment esquerre de la llegenda en grec està més aixafada a la versió de Lleida. Es tracta, segons crec, d'un tac diferent de la mateixa marca.¹⁸ [cf. Il·lustració II]. Això explica que el mateix any 1587 —quan apareixen a les *Bibliothecae* de Mei— s'utilitzi la mateixa marca de la meta a l'obra *Responsum* de Pedro Luis Martínez, impresa per Lorenzo i Diego de Robles a Saragossa.¹⁹ Evidentment, tant els Robles com els Mei tenien tacs diferents de la mateixa marca.

Quan marxà de Tarragona, Felip Mei s'endugué bona part del material tipogràfic que posseïa; deixà poc material a Felip Robert, que continuà amb la impremta de Mei a Tarragona. Ens ho fa suposar el fet que Felip Robert hagués de comprar «una premsa de imprimir y una fundició de cicero» (lletra rodona de mida cicero); i es conserva una carta de pagament datada de febrer de 1591 al fonedor de lletres Antoni Gotard,²⁰ sobre aquesta lletreria. Tal com sospitava Vindel, podem confirmar documentalment que Robert havia estat ajudant de Mei, i que l'any 1587 es trobava ja a Tarragona, perquè, d'aquest any, es conserva un pagament a Robert per part dels executors testamentaris d'Antoni Agustín, per enquadrar llibres de l'arquebisbe.²¹ Tot i que en aquest document se l'anomena “empressor”, feia només d'enquadrador; no fou fins l'any següent, el 1588, quan edità la seva primera obra (amb uns horrorosos tipus gòtics), la *Història del cavaller Partinobles*, edició pagada pel llibreter lleidatà Llätzer Salom. Sembla, doncs, que Mei li

¹⁸ El repertori de VINDEL, Francisco, *Escudos y marcas de impresores*, Barcelona, Orbis, 1942, ha contribuït a confondre les dues marques, ja que utilitza el tac de la meta dels llibres de Robles per al núm. 349, les *Bibliothecae* d'Antoni Agustín. Cap dels exemplars coneguts d'aquest llibre porta un tac com aquell.

¹⁹ Vegeu SÁNCHEZ, Juan Manuel, *Bibliografía Aragonesa del siglo XVI. Edición facsimil*, vol. II, Madrid, Arco, 1991, 362. S'hi reproduïx la portada amb la marca de la meta. Vegeu també el núm. 393 del catàleg de Vindel.

²⁰ MADURELL I MARIMÓN, Josep Maria, «Antiguos fundidores de letras en Barcelona», *Gutenberg Jahrbuch* (1970), 292.

²¹ Al *Llibre d'obra de la capella del Santíssim Sagrament* de l'Arxiu Històric Arxidiocesà de Tarragona o *Libro de la marmesoria* de l'arquebisbe Agustín, als fulls de comptes que precedeixen, es llegeix a l'entrada de setembre de 1587: «Paguí a Felipe Ruberto empressor per sos treballs de ordenar y consertar uns llibres que per ser cayguts ... estaven tot enbaraçats y per lo fil y tot...5 lliures 22 sous».

havia deixat molt poc material per imprimir: només alguns ornaments i la marca d'impressor de Robert, que ja apareix a certs llibres de Mei.²²

Naturalment, Mei s'endugué també la marca de la meta; dos anys més tard, a València, tornà a utilitzar-la, al colofó de la seva edició de Lupercio de Huete, *Metaphrastica expositio in I. Cap. Geneseos*, València, Felip Mei, 1589.²³

Per la seva part, a Saragossa, Lorenzo de Robles conserva la marca de les metes que havia pertangut al seu pare. Mort el seu germà,²⁴ imprimeix només la *Sylva Allegoriarum* de Hieronimus Laurentus (1596),²⁵ on utilitza el mateix tac que Pedro de Robles utilitzava a Lleida.

²² La marca de Robert (Vindel, núm. 354) es pot veure ja com a ornament al *Metamorfoseos* de Mei (per exemple, a la pàgina 412 de l'exemplar de la Biblioteca de Catalunya, Res. 32-12au, abans de l'índex de mites (ho assenyala VINDEL, Francisco, *La verdad sobre el falso Quijote*, Barcelona, Antigua Librería Babra, 1937). Algunes portades de Robert recorden les de Mei, com la de les *Constitutiones concilii provincialis* (1602) de Joan Terés (vegeu SALVAT Y BOVÉ, J., *La imprenta en Tarragona...*, cit., 77); i l'escut arxiepiscopal d'aquesta obra és prou semblant al d'Antoni Agustín en el *De legibus et senatus consultis*, Roma, D. Basa, 1583. La semblança entre els tipus de Robert i els de Mei van fer pensar a ARCO Y MOLINERO, Ángel del, *La imprenta en Tarragona...*, cit., 149, que Mei havia deixat la seva lletreria a aquest impressor o bé que Robert va fondre nous tipus imitant els de Mei. M'inclino a pensar que es tracta d'aquesta segona possibilitat.

²³ BOSCH CANTALLOPS, Margarita, *Contribución al estudio de la imprenta en Valencia en el siglo XVI*, vol. I, Madrid, Universidad Complutense, 1989, 110 i núm. 812. He vist l'exemplar de la Biblioteca d'El Escorial, 51-V-57, i el tac del colofó a pàgina completa, a l'últim foli, és el mateix que el de les *Bibliothecae*. Així mateix, podem assenyalar també que porta de Tarragona l'ornament de la pàgina 239 de l'obra de L. de Guete, ja que l'havia utilitzat a la pàgina 47 de les *Rimas*. A València, como a ornament de portada de l'*Alphabetum Graecum* de 1600 (vegeu la reproducció que n'ofereix José Lasso de la Vega, a la pàgina 48) hi apareix també una figura que es reproduceix al final dels preliminars de les *Rimas* que acompanyen la traducció de 1586 de les *Metamorfosis*.

²⁴ Diego de Robles morí d'una ganivetada l'any 1589. Cf. VELASCO DE LA PEÑA, E., *Impresores y libreros en Zaragoza. 1600-1650*, Zaragoza, Institución Fernando el Católico, 1998, 186.

²⁵ *Sylva allegoriarum Sacrae Scripturae*, 2 vols, que té a la portada la marca de la meta que els Robles utilitzaven a Lleida. L'he vist en el segon tom d'aquesta obra conservat a la Biblioteca de Catalunya, sign. Tor. 371-Fol. No obstant, el peu d'impremta de la portada és: Barcinone, expensis Gabriel Lloberas, 1596, però al colofó porta la marca de P. Cortey i Pedró Malo. Cf. Palau, núm. 133093, que suggereix que es tracta de l'«edició princeps de 1570», a la qual l'any 1596 haurien col·locat noves portades.

4. Tipus i lletreria grega

La impremta de Joan Mei a València havia publicat diversos llibres amb caràcters grecs, almenys des de 1545, dels quals, com a mínim, tenia dos jocs de cursiva, un de text i un de més petit per les notes.²⁶ Mort Joan l'any 1555, la seva vídua seguí amb la impremta i, ben probablement, el seu fill Felip participà en l'edició d'impresos en grec. Durant aquest període, la impremta de Mei edità diversos llibres en aquesta llengua, per exemple un *Alphabetum Graecum* al qual en referirem més tard. Quan l'any 1577 es posa en contacte amb Antoni Agustín, sens dubte que Felip Mei tenia ja una certa experiència amb tipografia grega. Agustín el contractà per aquest motiu.

Amb tot, quan es traslladà a Tarragona, Mei no disposava d'una lletreria grega de cursiva. És per això que, per editar el *De nominibus propriis* (1579), només utilitzà majúscules,²⁷ per tal com, en gran mesura, podia servir-se de les majúscules de la lletreria romana. Aquest ús de majúscules es justifica per la voluntat d'imitar a las cites gregues les *Pandectae* florentines que Lelio Torelli imprimeix en majúscules (Florència, Torrentinus, 1553).²⁸ Mei havia d'adquirir únicament alguns tipus grecs que no figuren a l'alfabet llatí, així com accents i esperits.

²⁶ Els utilitzà, per exemple per l'edició de Nicandre de Colofó, *Theriaca*, amb text grec, traducció llatina de Pere Joan Esteve i notes, València, 1552. Sobre la impremta grega a Espanya, vegeu LÓPEZ RUEDA, J., *Helenistas españoles del siglo XVI*, Madrid, Centro Superior de Investigaciones Científicas, 1973, 338-364 (Joan Mei hi és breument tractat, a la pàgina 339); i BÉCARES, V., «Nebrija y los orígenes de la tipografía griega en España», dins CODONER, Carmen i J. A. GONZÁLEZ, eds., *Antonio de Nebrija: Edad Media y Renacimiento*, Salamanca, Universidad de Salamanca, 1994, 537-547.

²⁷ Entre els incunables no és rar trobar textos grecs escrits en majúscules; per exemple, les tragèdies d'Eurípides o l'Apolloni de Rodas publicats a Florència per L. De Alopa els anys 1495 i 1496 (cf. MANOUSSAKAS, M. i K. STAIKOS, *The Publishing activity of the Greeks during the Italian Renaissance*, Athens, Ministry of Culture, 1987, 94 i 99). Això, però, no sembla normal per la segona meitat de segle.

²⁸ És així com es justifica al pròleg al lector d'aquesta edició, f. [flor] 4v : «Et in Graecis, quae hic frequentius copiosiusque quam in ceteris antea editis inuenietis, accentis, item nexus, compendiosaeque litterarum comprehensiones quibus in ea lingua hodie impressores utuntur, essent impedimento quominus ea explicite traderentur: graeca fere omnia maiusculis litteris expressimus. Maiusculis praeterea usi sumus in titulorum et legum, principaliumque clausurarum initis, tum nominibus Iurisconsultorum». Aquest ús pretén reflectir exactament el venerable còdex florentí: «ut libri veritatem antiquitatisque vestigia vobis exprimeremus».

A la segona meitat del segle XVI una lletreria grega cursiva era un luxe que no es podia permetre qualsevol impressor. Adquirir-ne representava una notable inversió, sobretot des que es posaren de moda els caràcters regis francesos, els quals, divulgats pels Estienne des de 1543, s'emprarien fins al segle XVIII. La lletreria podia tenir quatre-cents trenta tipus, dels quals tres-cents seixanta-set eren lligadures i abreviatures.²⁹ A la impremta, compondre un text en grec devia resultar-li oneros i molt complicat.

Amb tot, l'any 1582 Felip Mei aconseguí una lletreria grega cursiva, de la mateixa mida que la utilitzada per Pedro de Robles quan el 1567 edità a Lleida les *Constitutionum Graecarum Codicis*. Mei, que sapiguem, la utilitzà per primera vegada el mateix any 1582, per editar els *Canones Paenitentiales*; i, al 1585, amb la publicació de dos altres textos: el Procle i un *Alphabetum Graecum*. A més, la utilitza en el *De emendatione Gratiani*, amb diverses cites en grec, que ja estava imprès i circulava almenys des de finals de 1585.³⁰

L'*Alphabetum graecum* ha estat ben estudiat per José Lasso de la Vega: és un típic llibre d'iniciació al grec per a estudiants; un quadern de 8 folis pensat per les classes de gramàtica llatina (que incloïa l'alfabet i rudiments de grec) de l'Estudi de Tarragona. Aquest *Alphabetum* és anònim. Hom n'ha proposat com a possibles autors Pere Joan Nunyes i, també, el mateix Felip Mei. Lasso de la Vega³¹ únicament assenyala que el model d'aquest llibre és un *Alphabetum* anònim publicat a València amb el peu d'impremta "excudebat Vidua Ioannis Mey", de l'any 1557, fet probablement —no conservat— pel jove Felip Mei, el qual, a la vegada, és idèntic a un altre també anònim que Felip Mei publicaria més tard, l'any 1600, a València. És estrany que Mei no hi figuri com a autor,

²⁹ La sigma amb els seus enllaços corresponia ja a vuitanta-dos tipus diferents. Cf. SCHOLDERER, V., *Greek printing types, 1465-1927. Facsimiles from an exhibition of Book illustrating the development of Greek printing Shown in the British Museum. With an Historical Introduction*, London, British Museum, 1927; i, també, les reproduccions de *The Greek Book. An Exhibition of Greek Printing & the Book Arts from the 15th to the 20th Centuries*, New York, Kraus, 1997.

³⁰ Segons diu una carta de Latino Latini datada del gener de 1586, Pedro Mollán mostrà imprès a Roma el primer llibre del *De emendatione Gratiani*: «Quarto nonas attulit ad me Mollianus tuus Dialogos quinque Prioris Libri de Emendatione Gratiani inscriptos nuper a te editos».

³¹ LASSO DE LA VEGA, José S., «Notas sobre 'Alfabetos Griegos' en España», *Cuadernos de Filología Clásica*, XIV (1978), 9-58.

a no ser que realment no en fos l'autor i que simplement hagués reproduït un *Alphabetum* anterior en el qual ja no hi figurava l'autoria, como a moltes edicions franceses d'aquesta obra.³² Al segle XVI no existia la propietat intel·lectual i, de la mateixa manera que els editors de Lió piratejaven llibres escolars espanyols, com per exemple els *Diàlegs* de Joan Lluís Vives amb notes de Pedro Mota i Juan Ramírez,³³ també és possible que els espanyols pirategessin llibres d'origen francès.

5. Els impresos del darrer any: les *Bibliothecae*

Martín López de Bailo va preparar l'edició del catàleg de la biblioteca en un imprès que, en la seva versió completa, sortí a la llum l'any 1587 a l'oficina de Felip Mei. Malgrat que les seves edicions de llibres religiosos en vulgar —com el de G. Satorre (1583)—, són mediocres pel que fa a la tipografia, quan edita llibres per a Antoni Agustín, Mei reneix de les seves cendres i treu edicions esplèndides; com les *Constitutionum Synodaliūm Tarraconensium* (1581) o el *De nominibus propriis* (1579), d'amplis marges i senzillesa aldina a les portades.

Les *Bibliothecae* es varen fer a empentes i rodolons, a trossos i cuita-corrents; i, malgrat tot, acabà sortint un llibre pulcre i fins i tot elegant. Des de la mort d'Agustín, les premses de Mei treballaren sense parar i compaginant l'esforç amb diverses obres al mateix temps. Sembla ser que Mei, l'any 1586, publicà un "Lazarillo de Tormes, Tarragona, 1586", del qual el saragossà Gabriel Sora tenia un exemplar —és així com figura al catàleg imprès de la seva biblioteca.³⁴ La *Bibliotheca*

³² Vegeu la llista que n'ofereix LASSO DE LA VEGA, José S., «Notas sobre 'Alfabetos...', cit., 13.

³³ ALCINA RÓVIRA, Juan F. i J. A. GONZÁLEZ ARILLA, «Las primeras anotaciones a los *Diálogos* de Vives en España: de Pedro Mota a Juan Maldonado», dins GRAU, F. et al., eds., *La Universitat de València i l'Humanisme: Studia Humanitatis i renovació cultural a Europa i al Nou Món*, València, Universitat de València, 2003, 3-33.

³⁴ *Bibliotheca Doctoris Gabrielis Sora, Canonici S. Ecclesiae Metropolitanae CaesarAugustanae...incipiens u cognominibus Auctorum frequenter citari solitis, interdum a nominibus, quandoque a sedibus materialium, ordine alphabetico congesta...*, Caesaragustae, ex typographia Ioannis de Larumbe, 1618, f. 108 v. D'ací provenen les referències posteriors de Nicolás Antonio, etc., citat per MARINO, Alberto, *Il 'Lazarillo de Tormes' e la sua ricezione in Europa (1554-1753)*, I. *L'Opera*, Pisa-Roma, Istituti Editoriali e Poligrafici Internazionali, 1999, 86.

Manuscripta Graeca estava a punt el mes de novembre de 1586; al gener de 1587 Mei treballava en els folis del voluminós *Epitome iuris* (tot i que l'aprovació és de l'1 de juny de 1587, i aquest quadern no s'imprimiria fins després d'aquesta data)³⁵ i en el *De emendatione Gratiani*, del qual ja tenia impreses algunes parts.³⁶ En relació amb la censura eclesiàstica d'aquest darrer, es remet al pròleg de l'*Epitome iuris*: «Approbatio, et auctoritas editionis in EPITOME Iuris Pontificii veteris eiusdem auctoris extant» (f. 3 vto. dels prels.). És probable que el *De emendatione* s'acabés d'imprimir més tard que l'*Epitome*, perquè remet a una censura ja publicada, malgrat que a la pràctica ambdues obres degueren acabar-se gairebé simultàniament. Amb el *De emendatione* —i també abans de l'agost de 1587—, acabà els *Diálogos de las medallas*,³⁷ dels quals ja

³⁵ *Iuris Pontificii Veteris Epitome*, preliminars: «EDITIONIS AVCTORITAS. Ego Bartholomaeus Roca Doctor Theologus, et Metropolitanae ecclesiae Tarracon. Canonicus Paenitentiaris, attestor, et fidem facio, me vidisse, ac legisse, qua potui diligentia, hanc doctissimi... Ant. Augustini... Epitomes iuris Pontificii veteris primam partem.

IDEMQUE sentio de duobus libris dialogorum de emendatione Gratiani eiusdem auctoris. Deq. Dialogis XI. Nomismatum, inscriptionum et antiquitatum Hispano sermone conscripta ex eiusdem bibliotheca. Tarracone Kal. Iunii MDXXCVII».

³⁶ Sembla ser que els cinc primers diàlegs del llibre primer ja estaven impresos l'any 1586, segons indica la carta abans citada de Latino Latini, datada del gener de 1586: «Quarto nonas attulit ad me Mollianus [Pedro Mollán] tuus Dialogos quinque Prioris Libri de Emendatione Gratiani inscriptos nuper a te editos» (la carta és citada per Mayans, *Vida de don Antonio Agustín*, paràgraf 254).

³⁷ L'any 1577 ja els tenia esbossats, perquè R. Zapata s'hi refereix en una carta. (Vegeu MIQUEL ROSSELL, F., «Epistolario de Antonio Agustín», *Analecta Sacra Tarraconensia*, XIII (1937-1940), 180-181); l'any 1582, en una carta de Galès des de Pàdua, ja es donen com a impresos (Vegeu la pàgina 431 de Boehmer-Morel Fatio, n. 66). Sembla, de fet, com si únicament faltés imprimir-ne els gravats, la qual cosa pot deduir-se d'una carta a Fulvio Orsini datada del 12 de gener de 1583: «Desidero que stampino le medaglie secondo li disegni mandati. E ben vero che in alcuni ritratti non riesce bene la pittura, la quale potrà costi acconciarsi cercando simili medaglie. V.S. mi farà gratia di favorire questa impresa, poiche mi scrive il mio Mollano, che non li dispiace se non la lingua» (*Opera Omnia*, VII, 262). D'altra banda, en una carta d'Agustín a Fulvio Orsini datada del 10 de setembre de 1583, es diu el següent: «Per fornir di me dialogi hò bisogno d'un giovane che sappia far in legno, o in rame le medaglie, et la difficultà batte in far bene il ritratto della faccia, che delli roversi ben si trova in queste parti chi li faccia bene. Manco male sarà mandarvi il disegno et farli far in Roma» (*Opera Omnia*, VII, 263).

Andrea Schottus, a l'epístola preliminar de la seva traducció llatina dels *Diálogos de medallas* (Antwerpen, apud H. Aertssium, 1617), fa referència als gravats

«Nam quas Romae olim Ant. Augustinus V. Cl. laminas suo aere sculpendas curarat, eae Praesule vita, qua immortalis dignus erat, functo, in Hiberiam translatae, possessore mutato, redimi pretio non poterant». És a dir, doncs, que les làmines, que arribaren a Tarragona havent mort Agustín, se les quedà algú que no les volgué vendre. Ja al segle XIX, SALVÀ, Vicente, *Catálogo de la biblioteca de Salvá*, vol. II, València, Imprenta de Ferrer de Orga, 1872, núm. 3535, diu que tenia les planxes el bibliòfil La Serna Santander, que les presenta al seu *Catálogo*. L'any 1588 el llibre no devia ser fàcilment assequible, ni tan sols a la València on estaven Mei i Andrea Schottus, perquè aquest darrer no pogué enviar cap exemplar a Laevinius Torrentius, qui li n'havia demanat a través d'una carta datada de l'agost de 1588: «nihil nunc aequo desiderio ac dialogos illos Hispana lingua scriptos cum iconibus» (Vegeu DELCOURT, Marie i J. HOYOUN, eds., *Correspondance*, vol. II, París, Les Belles Lettres, 1953, 316, núm. 480). Al mes d'octubre només li havia pogut enviar les *Bibliothecae* —que, per cert, els editors de la *Correspondance* no identifiquen— i el *De emendatione Gratiani*, segons la resposta del 30 de gener de 1589 (Vegeu DELCOURT, Marie i J. HOYOUN, eds., *Correspondance...*, cit., 444, núm. 444). Schottus li havia promès quelcom que no s'especifica: «Delectavit me praeterea quod de Numismatum Hispaniae libello scribis...». Potser la seva traducció al llatí? Torrentius, però, no esmenta haver rebut el llibre en qüestió.

Molts exemplars no tenen ni portada ni índexs. Existeixen dues portades conegudes: a) una, de la qual es conserven pocs exemplars, amb una marca de dona (la Virtut) amb un llibre, espasa (voltada amb el lema "omnia parent virtuti") i orla (Vegeu LYELL, James P. R., *La ilustración del libro antiguo en España*, Madrid, Ollero y Ramos, 1997, 276; i, una mica diferent, a VINDEL, Francisco, *Escudos y marcas...*, cit., núm. 348); i b) una segona, de la qual es conserven bastants exemplars, amb un escut arxiepiscopal i orla. Felip Mei no havia utilitzat cap orla en portades anteriors, sinó que es limitava a posar-hi un filet. De totes maneres, l'orla que apareix a la portada amb l'escut arxiepiscopal pertany al seu material tipogràfic de Tarragona; i està feta amb el mateix ornament utilitzat al fol. a3 r de la segona sèrie de l'*Aeternae memoriae viri...Bibliothecae* (a l'índex de la *Bibliotheca Manuscripta Graeca*, cf. Il·lustració III). A més, hi ha una altra raó que recolza l'autenticitat de la portada amb l'escut arxiepiscopal (malgrat que Arco i Lyell la considerin apòcrifa): a l'exemplar de la Biblioteca Nacional de Madrid, 9-9098, amb aquest tipus de portada, entre els dos folis de la portada i l'índex es pot veure amb prou claredat la filigrana del pelegrí; es tracta, doncs, del paper que Mei utilitzava habitualment. Devia fer-se l'any 1587 a Tarragona, amb els materials que Mei hi tenia aleshores.

La posició de les calcografies també varia segons els exemplars. A l'exemplar de la Biblioteca Nacional de Madrid, R-7708, els gravats estan col·locats després del f. 13 i abans del f. mI. A l'exemplar de la Biblioteca Nacional, R-26112, totes les calcografies són al final, igualment com a l'exemplar de la Biblioteca de la Universidad de València (Cf. *Catálogo de obras impresas en el siglo XVI de la Biblioteca General e Histórica de la Universidad de Valencia*, vol. I, València, Generalitat Valenciana, 1992, núm. 56). L'exemplar sobre el qual va fer-se el facsimil de l'editorial Jano conté dos folis de calcografies després del diàleg primer (f. b4) i uns altres vint-i-quatre folis de calcografies (manca un foli que sí és present a d'altres exemplars) després del diàleg segon (f. 7). Les làmines foren

tenia impreses algunes parts des de feia temps —perquè es tracten com a *iam editi* a la llista de “Libri conscripti ab Antonio Augustino” que Bailo confeccionà per als preliminars de les *Bibliothecae*. I, enmig de tot aquest tràfec, tenia temps d’anar imprimint la *Bibliotheca Manuscripta Latina* i la *Bibliotheca Mixta*, que ja devia estar acabada durant el juny d’aquell mateix any, perquè Bailo va embarcar-se cap a Roma al mes d’agost. Per últim, també l’any 1587, Mei publica el *De regia bibliotheca* de Joan Baptista de Cardona, que ve a ser una continuació a nivell teòric de les *Bibliothecae*.³⁸ No sabem qui costejà totes aquestes impressions. Bailo, al memorial de la Biblioteca Zabálburu de Madrid (carpeta 177-32), deixa entendre que les *Bibliothecae* varen ser impreses per iniciativa seva:

De todo lo qual resultó mandarme de parte de su Majestad que ordenase un catálogo della muy copioso... poniéndolo por obra en principio de julio del mesmo año, que me duró cerca de uno entero, sustentando un escritor a mi costa para poner el borrón, que yo ordenava, en limpio, y aún, porque mejor lo gozasse su Majestad con los doctos y curiosos que lo viessen, *lo hize imprimir*.

¿O costejà tan sols el copista i la impressió es va subvencionar d’una altra manera?

impreses a part i amb un paper diferent, més gruixut; de manera que, a l’hora de fer-ne l’enquadrernació, podien ser col·locades on el comprador desitjava. En molts casos no hi ha làmines, com els exemplars de la Biblioteca Nacional R-26112 i 9-9098. La col·locació de les signatures mostra molts quaderns incomplets, la qual cosa indica una elaboració intermitent, com ara l’exemplar d’El Escorial, 32-V-5, amb portada d’escut arxiepiscopal, que té numerades les pàgines fins la 470; sense paginar hi ha els dos primers folis, que contenen portada i index, marcats amb la signatura d’una flor, i alguns fulls en blanc intercalats a diversos llocs. Les signatures són: [flor]1-2, a8, b5 [b6 en blanc], c8 – f7 {f8 en blanc}, g8, h9 [h10 en blanc], i-k8, l3 [l4 en blanc], m8-o8, p5 [p6 en blanc], q8-r8, s6, t8-v8, x6, y8, z7 [z8 en blanc], aa8-hh8, ii3 [ii4 en blanc]. En aquest exemplar d’El Escorial utilitzà paper de la creu, la qual cosa es palesa a les pàgines 88-89 i 336-337. A l’exemplar de la Biblioteca Nacional, R-7722 —té un ex-libris tapat, però s’hi pot llegir “Jusepe de Palafox”---, darrere la portada i l’index hi ha insertada una calcografia amb el retrat d’Agustín; es tracta d’una còpia basta del medalló que apareix a les *Bibliothecae*. A més, l’afectat epitafi que hi ha al peu està escrit en castellà. Penso que seria injuriós atribuir a Mei aquest afegit barroc.

³⁸ L’aprovació data del 14 de maig de 1587, del canonge penitenciari Bartolomé Roca.

Les *Bibliothecae* presenten una emissió³⁹ i dos estats de l'obra acabada. De fet, segons sembla, la intenció original era que cadascuna de les *Bibliothecae* fos independent de la resta i es pogués distribuir aïlladament. És per això que al final de cadascuna de les tres parts repeteix el colofó «ex superioris consensu». Els exemplars conservats complets no duen autorització eclesiàstica, sí present en altres edicions de Mei.⁴⁰

Seguint la classificació esmentada en una emissió i dos estats de l'obra completa podem començar per l'estat amb preliminar, malgrat que, cronològicament, no fou la primera que s'edità:

5.1. ESTAT AMB PRELIMINARS: AETERNAE MEMORIAE AUGUSTINI BIBLIOTHECAE

I. Títol a portada a [a1] de la primera sèrie:

³⁹ Utilitzo "emissió" segons el sentit que li dona MOLL, Jaume, «Problemas bibliográficos del libro del Siglo de Oro», *Boletín de la Real Academia Española*, LIX (1979), 59.

⁴⁰ La legislació sobre el llibre promulgada el 1558 per a Castella, on s'exigeix autorització eclesiàstica i privilegi reial en els preliminar (cf. GARCIA ORO, José, *Los reyes y los libros. La política libraria de la Corona en el Siglo de Oro (1475-1598)*, Madrid, Cisneros, 1995, 76-88) no vigia a Catalunya, on hi havia un cert buit legal (cf. PEÑA, Manuel, *Cataluña en el Renacimiento. Libros y lenguas*, Lleida, Milenio, 1996, 106; i MOLL, Jaume, «Implantación de la legislación castellana del libro en los reinos de la Corona de Aragón», dins MOLL, Jaume, *De la imprenta al lector: estudios sobre el libro español de los siglos XVI al XVIII*, Madrid, Arco, 1994, 89-94; i, més recentment, REYES GÓMEZ, Fermín de los, *El libro en España y América. Legislación y censura, siglos XV-XVIII*, vol. I, Madrid, Arco, 2000, 251-254). Generalment, les edicions de Mei a Tarragona es limiten a l'autorització eclesiàstica, l'«Editionis auctoritas», en tot allò relacionat amb la fe i els bons costums; és signada pel vicari Jaume Reig, qui sol encarregar a un o dos catedràtics de Teologia de la Universitat de Tarragona que examinin el llibre, i n'autoritzen la venda a la diòcesi de Tarragona, «in urbe et diocesi Tarracon» (Vegeu AGUSTÍN, Antoni, *De nominibus propriis*, f.4v). Només excepcionalment —i en cap cas quan es tracta d'una obra d'Agustín— després segueix el privilegi del virrei, com en el cas de SATORRE, Joan Gregori, *Libro de las atabancas y ecelencias del santissimo nombre de Iesus*, Tarragona, Felipe Mey, 1583, on s'indica els anys durant els quals té vàlidesa, potser perquè es tracta d'un llibre de devoció en llengua castellana. De manera excepcional, res d'això no és present a les *Regulae Societatis Iesu*, Tarraconae, apud Philippum Mey, 1583; simplement, al peu de la portada, hi ha la fórmula «Cum facultate superiorum», de la mateixa manera que Bailo, al colofó de les *Bibliothecae*, posà només «ex superioris consensu».

*AETERNAE.MEMORIAE.VIRI/ANT.AVGVSTINI*⁴¹/
ARCHIESPISCOPI.TARRACONEN / BIBLIOTHECAE / GRAECA.M.S /
LATINA.M.S / MIXTA. Ex.libris.editis / variar.linguarum [escut
 arxiepiscopal d'Antoni Agustín]⁴² *TARRACONE / Apud Philippum Mey /*
 ∞ *D XXXVI* [Tot voltat d'un marc format per una simple línia o filet]⁴³

II. Fórmula: preliminars, [a1-a2]a3[a4] (en alguns exemplars [a4] ha estat tallat); [*Bibliotheca Manuscripta Graeca:*] segona sèrie de signatures [a1-[a4], b1-[g8], h1-[h4]; [*Bibliotheca Manuscripta Latina:*] i1-i2, k1-[r8] i un últim s1-[s6]; [*Bibliothecae Mixtae:*] u1-[bb8], cc1-cc4.

184 f., sense pàgina, 4° - Lletra rodona, amb dues mides de majúscula, i cursiva,⁴⁴ inicials gravades - Gravats en coure al f. a2 de la

⁴¹ La primera 'I' d'"AVGVSTINI" sobresurt de la caixa imitant usos epigràfics per indicar "i" llarga.

⁴² Agustín descriu el seu escut en una carta del 10 d'abril de 1573 (Veg. *Opera*, VII,253^a): «Stelle nelle medaglie, et statue di Cesare et Augusto; et l'Aquila segno principale di romani.» Aquest escut, amb l'estrella de set puntes dels Agustín, apareixia ja a la portada de l'obra d'Agustín *De nominibus propriis TOU PANDEKTOU Florentini*, Tarraconae, ex officina Philippi Mey, 1579. Felip Meitenia un altre escut d'Agustín; va utilitzar-lo a la portada de les *Constitutionum Provincialium Tarraconensium Libri Quinque*, Tarraconae, apud Philippum Mey, 1580 (BC Prat 6-V-8^a) i a les *Constitutiones Synodalia Tarraconensium Partes Quinque*, Tarraconae, apud Philippum Mey, 1581 (BC 10-III-2). A la dreta de l'escut d'aquest exemplar hi ha una "A" dureriana majúscula sobreposada a una altra "A" més petita; aquest mateix ex-libris és també a l'exemplar de la Biblioteca de Catalunya de BRAVO, Bartolomé, *Thesaurus verborum*, Palmae balearium, Guasp, 1607. En relació amb el tac, les portades de les *constitutiones* i la del *De nominibus* tenen lleugeres diferències: les borles del capell i la creu de sota, així com les àguiles dels dos quarts de l'escut d'Agustín. Un escut semblant al de les *Constitutiones* (però amb una estrella de vuit puntes) és el de la portada de l'exemplar del *De legibus et senatus consultis*, Romae, ex typographia Dominici Basae, 1583, conservat a la Biblioteca Pública de Girona. A l'exemplar de la Biblioteca de Catalunya, en canvi, Sign. Toda 2-V-19, on s'utilitza el mateix tac, l'escut només té sis flors de lis. Per a altres llibres que no són d'Agustín, Felip Meitenia utilitza l'escut dels jesuïtes: un sol que volta les lletres "IHS". Vegeu l'exemplar de la Biblioteca de Catalunya de SATORRE, Joan Gregori, *Libro de las alabanzas...*, cit. i l'exemplar de la Biblioteca de Catalunya de les *Regulae Societatis Iesu...*, cit.

⁴³ El mateix tipus de marc apareix també al *De emendatione Gratiani*, Tarraconae, apud Philippum Mey, 1587.

⁴⁴ De traç fi, s'assembla, tot i que és més petita, a la "Guyot's Great Primer Italic" que dona VERVLiet, Hendrick D.L., *Sixteenth-Century printing types of the Low Countries*, Amsterdam, Menno Hertenberger, 1968, 289, i a la primerenca cursiva de Guyot que Jaume Moll ha estudiat, tot i que és més fina i la "M"

segona sèrie, i tac amb la meta del circ (probablement en coure) a f. h4v i s6v – Imprès a Tarragona, Felip Mei, 1586 [1587, al colofó]. La caixa medeix aproximadament 104 mm. d'ample per 159 d'alt.

III. Contingut: a1 [Títol], vto. en blanc; a2: THECLAE / Virgini. Sanctae.Protomartyri (vto. en blanc); a3: LIBRI CONSCRIPTI AB; a3vto.: NON EDITI. Seguidament comença una segona sèrie de signatures [a1-a2]a3[a4], amb el títol a [a1] rto.:

BIBLIOTHECA/ MANVSRIPTA/ GRAECA.

[a1] vto.: en blanc

[a2] rto.:

ANT.AVGVSTINVS.ARCHIEPS.TARRACON / ANNORUM.LII
[medalla⁴⁵ gravada en coure del bisbe Antoni Agustín de perfil, amb una orla amb text en grec “ANT.AUGOUSTIN*EPISK*ILERD*ET*NB”].

Aquesta medalla gravada sobresurt per la part posterior del foli, amb un premsat diferent del títol de sobre [cf. Il·lustració III]. És possible que es fes amb el paper humitejat (tal com feien Wiericx i d'altres gravadors de Plantin a Anvers), en un segon premsat després d'imprimir

majúscula és diferent: MOLL, Jaume, «Las cursivas de Juan Mey con algunas consideraciones previas sobre el estudio de las letterias», dins LÓPEZ-VIDRIERO, María Luisa i Pedro M. CATEDRA, eds., *El libro antiguo español. Actas del segundo Coloquio Internacional*, vol. I, Salamanca, Universidad de Salamanca / Biblioteca Nacional de Madrid / Sociedad Española de Historia de libro, 1992, 295-304.

⁴⁵ Aquesta medalla deu ser de l'any 1569, quan Agustín comptava 52 anys; perquè el text de l'orla, en grec, diu: «Antoni Agustín bisbe de Lleida de 52 anys». Amb tot, no la utilitza a cap altre imprès. Sobre el medalló, fet a imitació de monedes amb retrats, tan freqüent als llibres renaixentistes, vegeu ZAPPELLA, Giuseppina, *Il ritratto nel libro italiano del Cinquecento*, Milano, Editrice Bibliografica, 1988, 2 vols., que descriu retrats semblants, amb «ovale a medaglione», als quals s'indica l'edat, com ara el gravat en coure de Giovanni Batt. Adriano, de 66 anys, que hi ha a la seva *Historia de'suoi tempi*, Firenze, Giunti, 1583 (vol. II, Tav.4); i vegeu també l'entrada “Ritratto nel libro” de STREPPAROLA, Antonio, Anna FAVALLI i Alessandro FERRINI, *Manuale enciclopedico della bibliofilia*, Milà, Sylvestre Bonnard, 1997, 522-526; i, pel territori hispànic, vegeu CIVIL, P., «De l'image au texte: portrait de l'auteur dans le livre espagnol des XVIIe et XVIIIe siècles», dins MONER, Michel i Michel LAFOND, (eds.), *Le livre et l'édition dans le monde hispanique XVIIe-XXe siècles. Pratiques et discours paratextuels*, Grenoble, Université Stendhal, 1992, 45-62, que afegeix altres referències bibliogràfiques.

la resta del text. A l'exemplar d'El Escorial de l'emissió amb només la *Bibliotheca Manuscripta Graeca* (vegeu, més endavant, 5.3), aquesta medalla és impresa en un full a part que s'enganxà a la pàgina on corresponia. A l'exemplar del mateix tipus d'emissió de la British Library, en el qual manca el gravat de la medalla d'Agustín i, en canvi, no hi manca el títol, que es componia amb la resta dels tipus, potser es deixà d'aquesta manera per enganxar-hi més tard la medalla impresa en un full a part, la qual cosa finalment no es dugué a terme.

b1 rto.:

BIBLIOTHECAE / M.S.GRAECAE/ THEOLOGICA / SACRI.LIBRI/ VETVSTIORIS.SCRIPURAE / B⁴⁶.JOB liber, et in eum cathena enarrationum

Després, quaderns des de b1-[b8] fins a g1-[g8], que és seguit d'un altre quadern de quatre folis, h1-[h4], amb colofó a h3 vto.: "ex consensu superiorum", i a [h4] rto.: gravat amb les metes de la *spina* del circ amb la inscripció vertical en grec presa de Sant Pau, *Epístola als Corintis* (9,24): "OUTWS TREXETE [a l'esquerra] INA KATALABHTE [a la dreta]" (correu de tal manera que aconseguíu [la victòria]).⁴⁷

[h4] vto.: en blanc.

Segueix després amb un nou títol al f. [i1] rto.:

BIBLIOTHECA/ MANVSCRIPTA/ LATINA

i1 vto.: en blanc –

i2 rto.:

Ant.Augustini Tarraconensium Antistitis / BIBLIOTHECAE / M.S.LATINAE / ANACEPHALAEOSIS / THEOLOGICA [amb un índex d'aquesta secció a i2 rto.-i2 vto.]

k1 rto.:

⁴⁶ La "B", en lletra capital ornada. Tal com indico més avall, aquest tipus de capitals apareixen al començament de cada subsecció. Aquest tipus de "B", precisament, és utilitzada als *Diálogos de las medallas* (p.1) i al *De Regia* (p. 30).

⁴⁷ Vegeu l'inici de l'aparat 3. Cf. BOHIGAS, Pere, *El libro español*, Barcelona, Gili, 1962, 223, que reproduceix el gravat, i JIMÉNEZ CATALÁN, Manuel, *La imprenta en Lérida...*, cit., 78 i 96; i VINDEL, Francisco, *Escudos y marcas...*, cit., núm. 351: Saragossa, Lorenzo i Diego de Robles, 1587; i núm. 393: Barcelona, Angelus Tavanno, 1596.

BIBLIOTHECAE / M.S.LATINAE / THEOLOGICA /
SACRI.LIBRI.TAM VETERIS / QVAM.RECENTIORIS.SCRIPTURAE
/ BIBLIA

[La “B” amb lletra capital ornada] i quaderns des de k1-[k8] a r1-[r8] i un últim s1-[s6]. A [s6] rto. hi figura el colofó “Ex consensu superiorum” i a [s6] vto. la mateixa marca d'impressor o ornament de la meta que al [h4] rto. de més amunt

n1 rto.:

BIBLIOTHECAE / MIXTAE / Ex.Libris.Éditis.Variar.linguar. /
THEOLOGICA / SACRI.LIBRI.TAM VETERIS
/QVAM.RECENTIORIS.SCRIPTURAE/ B⁴⁸IBLIA

Després, quaderns de 8 folis des de n1-n5, [n6-8], x1-x5 [x6-8], y1-y5 [y6-8], z1-z5 [z6-z8], aa1-aa5 [aa6-8], bb1-bb5 [bb6-bb8], cc1-cc4

A cc4 vto. colofó:

Reliqua, quod alia vrgent grauiora, prosequi hoc tem-/pore non licet./ TARRACONE apud Philippum Mey ∞ D XXCVII. / *Ex Superioris consensu.*

Cadascuna de les tres *Bibliothecae* fou impresa per separat. La manca aparent de dos fulls en el quadern s1-s6 de la *Bibliotheca Manuscripta Latina* per arribar als 4 amb què devia treballar l'impressor, en realitat tampoc no és tal, perquè va aprofitar bé el paper i els convertí en els dos fulls inicials i1-i2, que haguessin estat [s7-s8]. D'altra banda, un impressor, com assenyala Ronald B. McKerrow, no deixaria mai tants fulls en blanc.⁴⁹ Naturalment, a i1-i2 hi ha l'*anacephaleosis* [sic] de la *Bibliotheca Manuscripta Latina*, que no es podia imprimir fins que tots els volums tinguessin número, per poder indicar la numeració a aquest índex.

Els preliminars no s'imprimiren —era habitual que es fes així en els impresos del XVI— fins que el caixista no tingué composada tota l'obra. Això crea un parell de problemes. Un és la data de 1586 que apareix en aquests preliminars, que es contradiu amb la data de 1587 del

⁴⁸ La “B”, en lletra capital ornada.

⁴⁹ MCKERROW, Ronald B., *Introducción a la bibliografía material*, Madrid, Arco, 1998, 181-185.

darrer foli cc4 i amb el fet que aquesta portada amb els preliminares no es podia imprimir abans de 1587. De fet hi ha una doble portada als folis 1 i 2. El primer foli conté el peu d'impremta de Mei i la data de 1586, i al segon foli hi ha a tota pàgina una inscripció dedicatòria de Bailo a Sta. Tecla i altra vegada a la memòria d'Agustín, també amb data de 1586, concretament el "XI.Kal.Sextil.", o sigui el 22 de juliol, quan Bailo probablement inicià el treball [cf. Il·lustració III]. Penso que aquestes portades es van compondre a la data que hi posa però no s'utilitzaren fins al 1587.

El nom de Martinus Baillus restà humilment preterit fins al final de la segona portada, juntament amb la dedicatòria a Sta. Tecla (símbol del Capítol de Tarragona). Cal no oblidar que al seu testament Agustín nomena Sta. Tecla hereva dels seus béns, i Bailo, quan consagra a aquesta santa el catàleg, està recordant els drets del capítol vers aquesta herència encara en litigi.⁵⁰ Felip Mei, com molts altres impressors que donen una data a la portada i una altra de diferent al colofó, volgué mantenir la data d'inici del treball, que és també la data de la segona portada, per la primera que comença "Aeternae memoriae...". De fet, no es tracta pas d'una inexactitud, ja que algunes emissions ja circularen l'any 1586.

L'altre problema és determinar el motiu pel qual a molts exemplars no s'hi cosiren els preliminars, tal com els descriu a l'apartat 5.4. De fet, no és rar dels impresos del segle XVI que hi hagi exemplars sense els preliminars, per motius diversos, des de les presses fins la manca d'alguna llicència.⁵¹

Felip Mei utilitza el mateix tipus de lletres capitals que tenia com a mínim des de les elegants *Constitutionum Synodaliūm Tarraconensium Partes Quinque*, Tarraconae, apud Philippum Mey, 1581 (exemplar de la Biblioteca de Catalunya). Les utilitza a l'inici de cada subsecció de les *Bibliothecae*: "B" f.b1 r, "I" f5 r, "A" [g6] r., "C" o3 v, "F" q2 v.

⁵⁰ ALCINA ROVIRA, Juan F., «La dispersión de los libros y el monetario de Antonio Agustín (1587-1594)», dins *Humanismo y Pervivencia del Mundo Clásico. Homenaje al Profesor Antonio Fontán*, III.1, Alcañiz / Madrid, Instituto de Estudios Humanísticos / Centro Superior de Investigaciones Científicas, 2002, 331-358.

⁵¹ BOWERS, Fredson, *Principles of bibliographical description*, Winchester / New Castle, St Paul's Bibliographies / Oak Knoll Press, 1994, 68-70.

5.2. EXEMPLARS DE L'ESTAT AMB PRELIMINARS

D'aquest estat complet en tenim un exemplar a la Biblioteca del Real Monasterio de l'Escorial,⁵² de 183 f., o sigui 266 pàgines, a partir del qual he fet aquesta descripció; un altre exemplar a Osca i un altre a la Biblioteca del Col·legi del Patriarca de València, on es custodia una part de la biblioteca de Gregori Mayans. Aquest darrer exemplar és descrit per Arco y Molinero.⁵³ Sospito que es tracta de l'exemplar de Mayans qui a la *Vita* d'Agustín (*Opera*, II, LXXVII) esmenta l'exemplar de les *Bibliothecae* que li regalà l'erudit Raimundus Martinetius Orgambidensis (Raimundo Martínez de Orgambide).⁵⁴ Actualment té la signatura 1551;⁵⁵ forma un volum factici amb dues obres més (l'*Alphabetum Graecum* abans citat i l'edició d'Andrea Schottus dels *Photii selecta* de Procle, ambdues publicades a Tarragona per Felip Mei l'any 1585).

⁵² Exemplar 35-IV-24, enquadernat amb l'habitual pell rogenca de l'Escorial amb superlibris de la graella de San Lorenzo gofrada en sec sobre la coberta (Cf. CHECA CREMADES, José Luis, *La encuadernación renacentista en la Biblioteca del monasterio de El Escorial*, Madrid, Ollero & Ramos, 1998, 38, i la fotografia de l'antepenúltim full de les il·lustracions). El tall daurat porta "ANT. AVGVST.BIBLIOTHECA"; moltes notes marginals a ploma van ser tallades per la guillotina en el moment de l'enquadernació. Té números de foliació a ploma, però se salta els f. 84 i 156, de manera que no hi ha 181 f., com posa la nota a ploma de l'últim full de guarda, firmat per "F.R." (potser el bibliotecari F. Rozanski?), sinó 183. Aquest exemplar té un valor afegir, ja que indica amb traços a ploma, als marges exteriors (a vegades interiors) la recepció dels llibres. A més, conté diverses anotacions marginals i correccions de diverses mans. Aquest exemplar d'El Escorial és descrit minuciosament per GRAUX, Charles, *Los orígenes del fondo griego del Escorial*, Madrid, Fundación Universitaria Española, 1982, 316, on dona també notícia que hi havia exemplars a Göttinguen i a Leipzig.

⁵³ ARCO Y MOLINERO, Ángel del, *La imprenta en Tarragona...*, cit., 237-239.

⁵⁴ Segons la versió castellana, MAYANS, Gregori, *Vida de don Antonio Agustín, arzobispo de Tarragona*, Madrid, Juan de Zúñiga, 1734, 207.

⁵⁵ Cf. CARCEL ORTÍ, Vicente, «Obras impresas del siglo XVI en la Biblioteca de S. Juan de Ribera», *Anales del Seminario de Valencia*, VI (1966), núm. 1551. Paradoxalment a l'edició que va fer Mayans de las *Bibliothecae* a les *Opera* d'Antoni Agustín, malgrat tenir aquest exemplar complet, va eliminar les portades i el colofó amb la data de 1587, entre d'altres coses.

L'exemplar de València,⁵⁶ de 268 pàgines, té algunes diferències en relació amb el de l'Escorial. El primer quadern de preliminars, amb la portada "AETERNAE.MEMORIAE.VIRI...", amb les signatures [a1-a2] a3 [a4], conserva el f. [a4], en el qual apareix el títol: *BIBLIOTHECA MANUSCRIPTA GRAECA*. Aquest títol es repeteix en el foli següent, l'[a1] de la nova sèrie amb què comença el catàleg. Així, a diferència dels exemplars de l'Escorial i Osca, que tan sols deixen una pestanya, el f. [a4] de la primera sèrie no està tallat. El gravat d'Antoni Agustín com a bisbe de Lleida, del f. [a2] rto. de la segona sèrie, està imprès directament sobre paper. A la *BIBLIOTHECA MANUSCRIPTA LATINA*, els quaderns "o" i "p", de 8 folis complets cadascun, estan mal cosits i desordenats: o1, o2, o5, [o6], o3, o4, [o7], [o8] i p1, p2, p5, [p6], p3, p4, [p7], [p8].

També en tenim un altre exemplar a Osca, a la Biblioteca Pública, sign. B-54-8263. A aquest exemplar li han arrencat la portada, i comença pel f. [a2] de la primera sèrie: "THECLAE virgini. Sanctae. Protomartyri". Aquesta portada duu el segell de l'institut d'ensenyament mitjà d'Osca. Té tres fulls de guarda (més un altre, enganxat a l'enquadernació) al davant, i uns quants més al final. El paper d'aquestes guardes és de la marca del Pelegrí.⁵⁷ Aprofitant aquests fulls en blanc, una mà del segle XVIII va posar-hi notes —al segon full, per exemple, remet «En la gaceta de Madrid de 8 de Febrero de 1735 entre otros muchos libros que trahe...»— sobre la biblioteca i altres llibres. El volum està enquadernat en pergami amb restes de cintes de cuir per lligar-lo. Com a l'exemplar de l'Escorial, el foli [a4] de la primera sèrie ha estat tallat amb molta cura, de manera que hi ha quedat només una pestanya per tal que no caiguin els fulls. El foli [a2] de la segona sèrie, que hauria de tenir la medalla d'Agustín als 52 anys d'edat, ha estat arrencat de tan mala manera que n'ha quedat gairebé també arrencat el foli següent, a3, ara gairebé solt. La resta del llibre està complet. Numera a ploma els folis de la *Bibliotheca Manuscripta Graeca* i de la *Bibliotheca Manuscripta*

⁵⁶ El *Catálogo colectivo del patrimonio bibliográfico español* menciona un exemplar complet de la Biblioteca, de 268 pàgines, amb el núm. 306731. Pertany a una biblioteca privada de València, «sin permiso de difusión». Tot i que no indica el nom de la biblioteca, deu ser la del Patriarca, ja que normalment hi fa referència amb aquesta expressió eufemística.

⁵⁷ El Pelegrí és dins un cercle; a sobre hi ha una creu i a sota unes lletres que no aconseguixo desxifrar. És semblant a VALLS I SUBIRÀ, Oriol, *La Historia del papel en España...*, cit., vol. II, 233, núm. 217, que porta una creu i a sota l'escut de Girona. La marca es veu als fulls de guarda del final, entre el segon i el tercer.

Latina, des de b1 fins s6, 1-70. Un marc fet a ploma volta les pàgines i bona part dels títols. Hi ha força notes marginals a ploma.⁵⁸ L'imprès, en total, té 181 folis.

5.3. EMISSIÓ AMB NOMÈS LA *BIBLIOTHECA MANVSRIPTA GRAECA*

Una primera emissió és la formada per exemplars que només contenen la secció de manuscrits grecs, amb el títol a [a1]: *BIBLIOTHECA / MANVSRIPTA / GRAECA*, sense preliminars i sign. [a1-a2]a3[a4], b1-b8 fins g1-g8 i h1-h4, amb el colofó "ex consensu superiorum" a h3 vto. i amb el gravat de la meta amb inscripció grega a h4 rto.

D'aquesta emissió conservem l'exemplar de la Real Biblioteca de l'Escorial, sign. 56-VII-30, enquadernat en seda verda amb superllibris de la graella de San Lorenzo a la coberta.⁵⁹ Al f. a2 r. hi apareix el gravat amb la medalla d'Antoni Agustín (vegeu-ne la descripció a l'apartat 5.1, n. 45), imprès sobre un quadrat de paper a part enganxat posteriorment a aquest pàgina. Utilitza paper amb la filigrana del Pelegrí (Cf. n. 10).

Aquesta emissió inicial va ser impresa abans del desembre de 1586, perquè Bartolomé Valverde la utilitzà per valorar els manuscrits grecs que convenia seleccionar per l'Escorial.⁶⁰

D'aquest mateix tipus és l'exemplar de la Biblioteca Universitària de Salamanca, sign. 2251. Està complet des de la sèrie [a1-a4] i inclou el gravat de la medalla d'Agustín a [a2]. Arriba fins la marca de la meta del circ, a [h4], i el verso és en blanc.⁶¹

⁵⁸ Notes que identifiquen autors. Com als impresos, on posa al núm. 6 que es tracta de la Bíblia de Cisneros, o al núm. 60 que Baptista Mantuano és Carmelita, o a *Bibliotheca Manuscripta Latina*, al núm. 499, Ovidi, *Ars amandi*, fa notar que «est prohibitus».

⁵⁹ Sobre aquest exemplar, vegeu REVILLA, Alejo, *Catálogo de códices griegos de la biblioteca de El Escorial*, vol. I, Madrid, Imprenta Helénica, 1936-1967, XCVI. Presenta algunes anotacions fetes a llapis i marques en alguns manuscrits.

⁶⁰ Vegeu GRAUX, Charles, *Los orígenes del fondo griego...*, cit., 429-435: «reconociendo los originales griegos de mano que acusava el índice impreso de los de Antonio Agustín» [429]. Sobre Bartolomé Valverde, vegeu ANTOLÍN V, 141 i 271-272, i PÉREZ AGUADO, Fèlix, "Bartolomé Valverde", *La Ciudad de Dios*, 43 (1897), 81 i 561; i 44 (1897), 98 i 264, on s'edita l'informe al rei de B. Valverde sobre els manuscrits grecs d'Agustín.

⁶¹ La copia manuscrita conservada a la Biblioteca Menéndez y Pelayo de Santander deu provenir d'un exemplar d'aquesta emissió. Cf. ARTIGAS, Miguel i SÁNCHEZ REYES, Enrique, *Catálogos de la biblioteca de Menéndez Pelayo*, Santander, Cuerpo Facultativo de Archiveros, Bibliotecarios y Arqueólogos /

També és d'aquest primer tipus l'exemplar de la British Library de Londres, signatura 620.e.24(1), malgrat que inclou el quadern de preliminars amb la primera sèrie [a1-a2]a3, falta [a4], i després segueix des de la segona sèrie d'[a1]r: *BIBLIOTHECA MANUSCRIPTA GRAECA*, l'estructura normal d'aquesta emissió. Al f. [a2]r manca el gravat de la medalla d'Antoni Agustín com a bisbe de Lleida, tal com abans he indicat, però hi apareix el títol: "ANT. AVGVSTINVS. ARCHIEPS. TARRAC. ANNORUM.LII." L'exemplar acaba a [h4]r, amb la marca de la meta amb inscripció en grec i el verso en blanc.⁶²

5.4. ESTAT SENSE PRELIMINARS

N'hi ha un estat sense preliminars, com el de la Biblioteca Nacional de Madrid, sign. R/26116, de 180 folis, que comença amb el títol "BIBLIOTHECA / MANUSCRIPTA / GRAECA" i, naturalment, només una sèrie de signatures [a1-a2] a3 [a4], i la resta igual. L'exemplar de la Biblioteca Nacional té la medalla gravada d'Antoni Agustín amb la inscripció grega, impresa directament sobre el paper del f. [a2]. Utilitza paper amb la filigrana del Pelegrí (es pot veure al f. i1). Es tracta d'un exemplar amb enquadernació de pergamí antiga, ben conservat, per la qual cosa no crec que els preliminars hagin sofert una pèrdua mecànica.

L'exemplar de la Biblioteca del Seminari de Tarragona — actualment no el tenen localitzat — és un estat d'aquest tipus, i també ho és el de la Biblioteca Vaticana,⁶³ sign. Vat. Barberini Z.XIV.8., que utilitza paper amb la filigrana del Pelegrí. L'exemplar que es conservava a Barcelona, al Seminari, era d'aquest mateix tipus, però no hi ha hagut manera de localitzar-lo. Àngel del Arco el coneixia,⁶⁴ i Palau, núm. 4083, va utilitzar-lo. Ens indica que «esta última parte [les *Bibliothecae Mixtae*] en el ejemplar que hemos manejado de la Biblioteca del Seminario de Barcelona, alcanza hasta la hoja 52. Pero en vista del texto en las *Obras*

Sociedad de Menéndez Pelayo, 1922, núm. 360, que comença amb l'índex del f. a3 r. Vull agrair a la Biblioteca Menéndez y Pelayo l'amabilitat amb què van atendre la meua sol·licitud.

⁶² He d'agrair a Barry Taylor, de la British Library, Early Printed Collections, la descripció i fotocòpies que va fer-me d'aquest exemplar.

⁶³ L'he vist personalment, i va ser descrit a l'apartat "Antonio Agustín" de l'obra SERRAI, Alfredo, dir., *Storia della bibliografia*, vol. IV [*Cataloghi a stampa. Bibliografie teologiche. Bibliografie filosofiche. Antonio Possevino*, a cura de Maria Grazia CECCARELLI], Roma, Bulzoni, 1993, 88-98 [90-92].

⁶⁴ ARCO Y MOLINERO, Àngel del, *La imprenta en Tarragona...*, cit., 238.

Completas [de Gregori Mayans] calculamos faltan 6 hojas». Si realment comptà 52 folis hauria d'estar completa; degué descomptar-se,⁶⁵ perquè sembla que el final no coincideix amb el que dona Mayans; i és probable que, efectivament, faltés algun foli al final. L'*Index Aureliensis*, núm. 101.970, cita també aquest exemplar del Seminari barceloní, però sospito que pren la referència de Palau.⁶⁶

També era d'aquest estat l'exemplar que al segle XVIII utilitzà G. Chr. Gebauer al seu *Mantissa de libro rarissimo. Bibliotheca Antonii Augustini*, que indica: «Primum folium habet titulum trium verborum: Bibliotheca Manuscripta Graeca».⁶⁷ Aquest exemplar es conserva actualment a la Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek de Göttingen, amb la signatura 4?Hil.XI,226; procedeix de la subhasta de la biblioteca de Gebauer i passà a formar part de la Biblioteca Universitària l'any 1774.⁶⁸ A l'exemplar de Göttingen, tal com és habitual d'aquest estat, li manquen els preliminars. La resta és ben completa, des d'[a1] a [cc4]; únicament falta el foli [a2] amb el gravat en coure d'Antoni Agustín com a bisbe de Lleida, amb inscripció grega.

Hi ha també un altre exemplar amb aquest estat a la Newberry Library de Chicago,⁶⁹ amb la referència: Case 4^a 1489. Li falten els tres folis de preliminars; comença amb la portada "BIBLIOTHECA

⁶⁵ De fet, va descomptar-se en d'altres parts de les quals refereix el número de fulls: de la *Bibliotheca Manuscripta Graeca* dona 51 fulls, i hauria d'haver-n'hi 56. ¿O potser també li mancava algun foli de la *Bibliotheca Manuscripta Graeca*?

⁶⁶ La misteriosa referència que ofereix l'*Index Aureliensis*, «(III[Bibl. variada de libros impresos]def.)», s'entén si tenim present que ja Palau indica la falta de fulls al final i dona aquesta traducció, «Biblioteca variada de libros impresos», de *Bibliothecae mixtae ex libris editis variarum linguarum*, que forma la tercera part del llibre. És curiós que l'*Index Aureliensis* sigui dels pocs repertoris que dona correctament el títol i la data de 1587, ja que, paradoxalment, cap dels exemplars que cita no ho contenen.

⁶⁷ GEBAUER, G. Chr., *Narratio de Henrico Brenkmanno...Mantissa de libro longe rarissimo. Bibliothecae Antonii Augustini*, Gottingae, 1764, 180. Gebauer indica que el seu exemplar li fou dut de França per B. Magnus Crusius, «qui iuuenis per plures annos Parisiis Legationi Danicae a Sacris fuerat, et in isto otio minime otiosus, cum Bibliothecis Parisienses sedulo frequentarat...».

⁶⁸ Així m'ho ha indicat, amablement i per carta, la senyora Cornelia Pfordt, d'aquesta Biblioteca, i em remet a KIND-DOERNE, Chr., *Die Niedersächsische Staats-und Universitätsbibliothek Göttingen*, Wiesbaden, 1986, 23.

⁶⁹ Cf. LAURENTI, Joseph L., *Hispanic rare books of the Golden Age (1470-1699) in the Newberry Library of Chicago and in Selected North American Libraries*, Nova York / París, Peter Lang, 1989, 6, núm. 20, tot i que la descripció que dona no és correcta.

MANVSCRIPTA GRAECA”); com a l'exemplar de Göttingen, li manca el f. [a2] de la segona sèrie, amb el gravat d'Agustín, que probablement va ser arrencat —i per això mateix es va estripar i hi falta també la part superior del foli a3. La resta de l'exemplar és complet,⁷⁰ fins al f. cc4 amb el colofó i la data de 1587.

* * * * *

Mei treballà relativament poc a Tarragona. Va ser un període de tranquil·litat i de llibertat per estudiar i fins per escriure. Ens ho diu ell mateix en el pròleg al lector de la traducció de les *Metamorfosis* (1586):

Algunos años ha que comencé a traduzir... y no habiendo llegado aún al fin del segundo libro, pasó número de años que no digo traduzir, pero ni aún apenas pude ver letra por vía de estudio; hasta que venido al servicio del ilustríssimo Antonio Agustín... y gozando algún tanto de más sosiego poco a poco he llegado hasta el libro seteno. [y al morir Agustín] yo porque mi impresión no estuviesse ociosa, fui constreñido a sacar esta parte a luz (entretanto que acudia obra de más importancia). (f A2r)

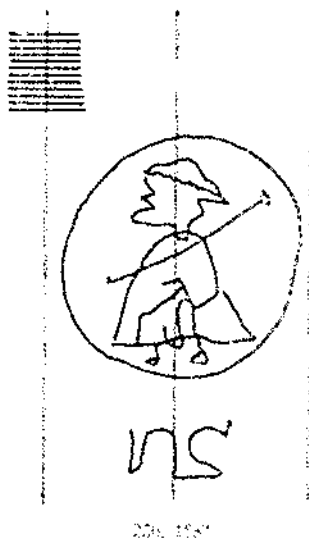
En diversos moments degué tenir parades les seves premses: el 1586, per causa de la malaltia d'Agustín, com ens diu ell mateix en el pròleg que acabo de citar, i probablement el 1584, perquè no tenim constància que aquell any publicqués cap llibre. Tingué prou temps lliure com per dedicar-se a rondar la casa d'una de las dames del cercle familiar d'Agustín, Ana Llagostera —amb la qual es casaria en marxar de Tarragona—, i per escriure-li els apassionats poemes petrarquistes de les *Rimas* (1586). També tingué temps per conversar amb els humanistes que s'allotjaven al palau, com Schott o Pere Galès, qui en una carta⁷¹ de 1582 des de Pàdua el tracta d'amic i li envia salutacions. I, per sobre de tot, tingué temps per tractar amb «uno de los hombres importantes, no digo de España, sino sin hazer a nadie agravio, de toda Europa, que fue mi

⁷⁰ Segons les fotocòpies i la col·lació que amablement m'ha enviat la senyora Elizabeth Freebairn, Reference Librarian de la Newberry Library.

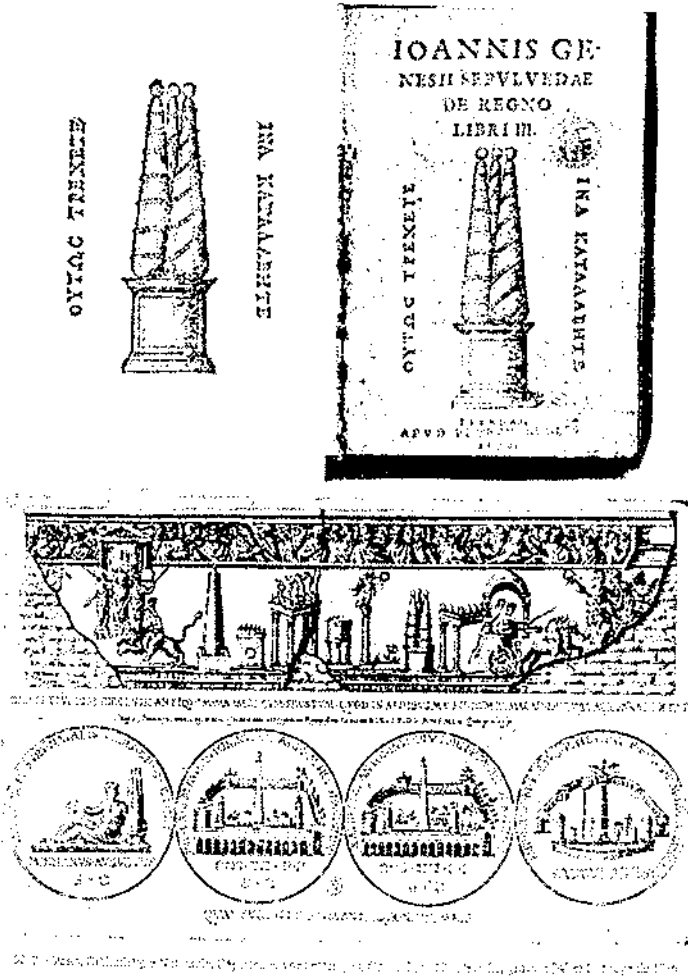
⁷¹ «Al señor canónigo y al señor Mey y a los demás amigos y señores beso las manos», BOEHMER, Eduard i Alfred MOREL FATIO, «L'humaniste catalan P. Galès», *Journal des Savants* (1902), 431.

señor ilustríssimo y reverendíssimo don Antonio Agustín Arçobispo de Tarragona», tal com diu en el pròleg de les *Rimas*.

IL·LUSTRACIONS

IL·LUSTRACIÓ I. 1. Fotografia de la filigrana de la pàgina 428 del *Iuris Pontifici Epitome* (1587) de l'exemplar Gramunt de l'Ajuntament de Tarragona. Correspon a la cara de feltre del paper i, per tant, està al revés. 2. VALLS I SUBIRÀ, Oriol, *La Historia del papel en España*, vol. II, Madrid, Empresa Nacional de Celulosas, 1980, 235, núm. 226 (treta del mateix *Iuris Pontifici Epitome*, exemplar de la Biblioteca del Monestir de Montserrat).

IL·LUSTRACIÓ II. 1. Marca de la meta de les *Bibliothecae* (f. h4 ro.). 2. Portada del *De Regno* de Ginés de Sepúlveda, amb un tac diferent de la marca de la meta (exemplar de la Biblioteca de la Universitat de Barcelona). 3. Gravat del circ amb la meta fet per Onofrio Panvinio l'any 1566 (FERRARY, Jean-Louis, *Onofrio Panvinio et les Antiquités Romaines*, Roma, École Française de Rome, 1996, pl.7).

ANT. AVGVSTINI ARCHIEP. TARRAC.
 ANNO 1722. 632

THECLAE
 Virgini. Sanctae. Protomartyri
 Primae. Sedis. Tarracensis. Patronae
 SACRVM

INQ. HONOREM. ET MEMORIAM. PERPETVAM
ANTONI. AVGVSTINI
 ANTISTITIS. EIVS. DEPVNGTI
 Har. Bibliothecae. Suae. Graecae. Latinae.
 Manu scriptae. Aeq. Mixtae. Ex. Libris. Editis
 Variorum. Linguarum
 MARY. BAILLVS. CANONICVS. TARRACONENSIS
 Graui. Anodi. Pietatis. Obsequantiae. Ergo
 PATRONIS. SANCTISSIMIS
 D. D
 A. D. XI. KAL. SEPTE. AN. XVI
 00 D XXCVI

Ant. Augustini. Tarracensium. Antistiti

BIBLIOTHECAE
 M. S.
 GRAECAE
 ANACAPHALGESSIS

THEOLOGICA

1. Sacri libri vniuersalis scripturae. 1.
 Sacri libri recreationis scripturae. 10.
 Præci Patris sacrosancti Iosephi scripturae. et variae orationes. 11.
 Opera. 17.
 Præci Patris sacrosancti Iosephi conuersionis. 76.
 Auctorum incerti nominis libri Theologici. 81.
 Orthodoxae fidei periphrasice. 92.
 Libri ad diuina periphrasice spectantes. 98.
 Varii libri ad vniuersam ecclesiam. 104.
 Libri Theologici diuinae castitatis. 117.
 Vitae sanctorum. et virtutis. martyrum. conuersionis. 122.
 Dictiones. et huiusmodi. huiusmodi. libri. 130.
 a ij 178

IL·LUSTRACIÓ III. 1. Portada de l'exemplar de les *Bibliothecae* de l'Escorial, 35-IV-24, f. a1 [1a sèrie]. 2. Segona portada, foli a2 rto [2a sèrie]. 3. Retrat d'Agustin, f. a2 rto [2a sèrie]. 4. Foli a3 rto [2a sèrie].